

VĚČNÁ DEVADESÁTÁ

**Veronika Pehe
Apolena Rychlíková
Ondřej Daniel
Lenka Krátká**

**Michal Lehečka
Vojtěch Ondráček
Jana Patočková
Jaroslav Spurný**

Věčná devadesátá

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

Veronika Pehe
Apolena Rychlíková
Ondřej Daniel
Lenka Krátká
Michal Lehečka
Vojtěch Ondráček
Jana Patočková
Jaroslav Spurný

Věčná devadesátá – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2023

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

Věčná devadesátá

**Proměny české
společnosti po roce 1989**

**Veronika Pehe
Apolena Rychlíková
Ondřej Daniel
Lenka Krátká
Michal Lehečka
Vojtěch Ondráček
Jana Patočková
Jaroslav Spurný**

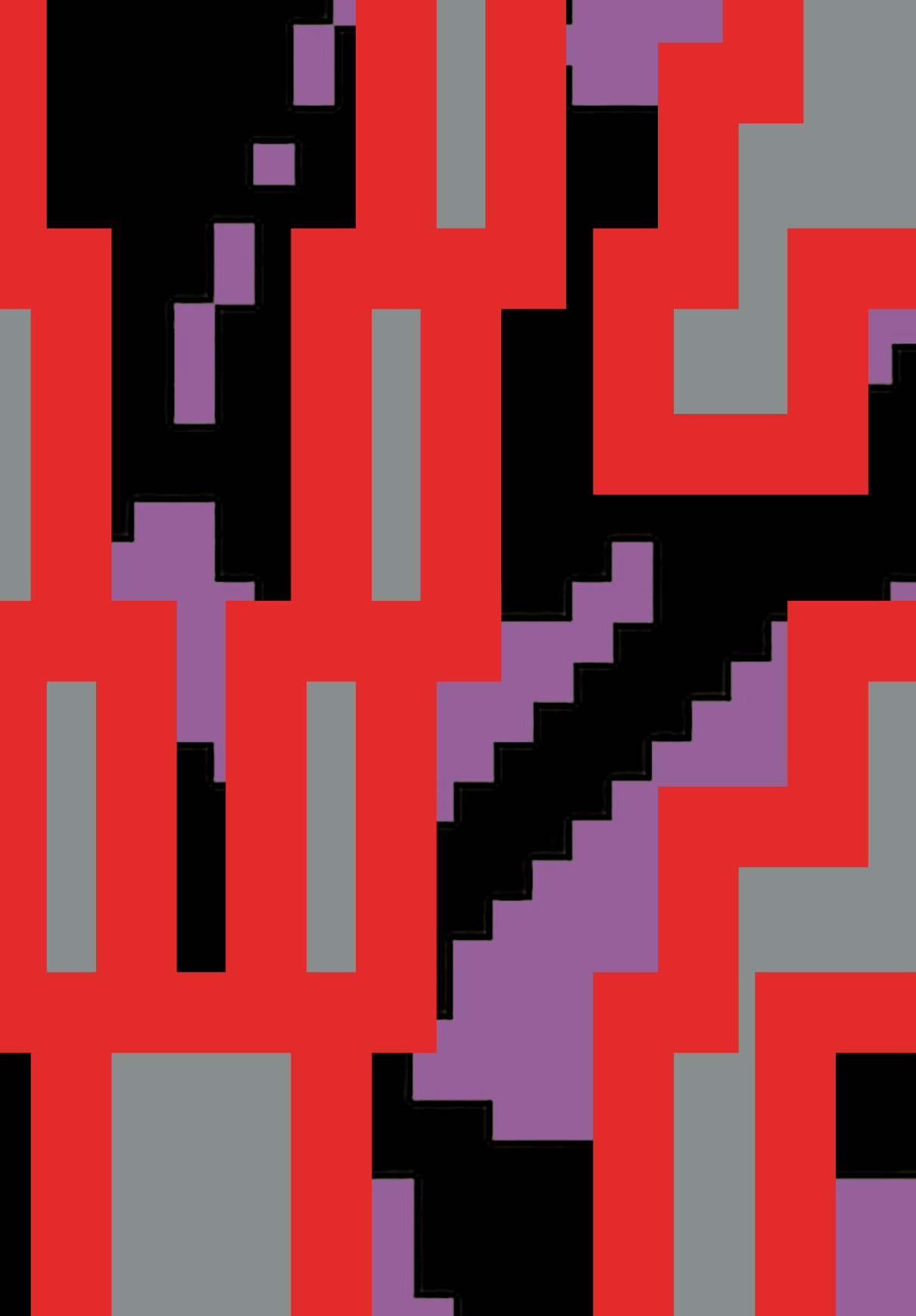
Tato publikace částečně vznikla v rámci projektu
Lumina quaeruntur č. 300632301,
podpořeného dotací Akademie věd ČR.

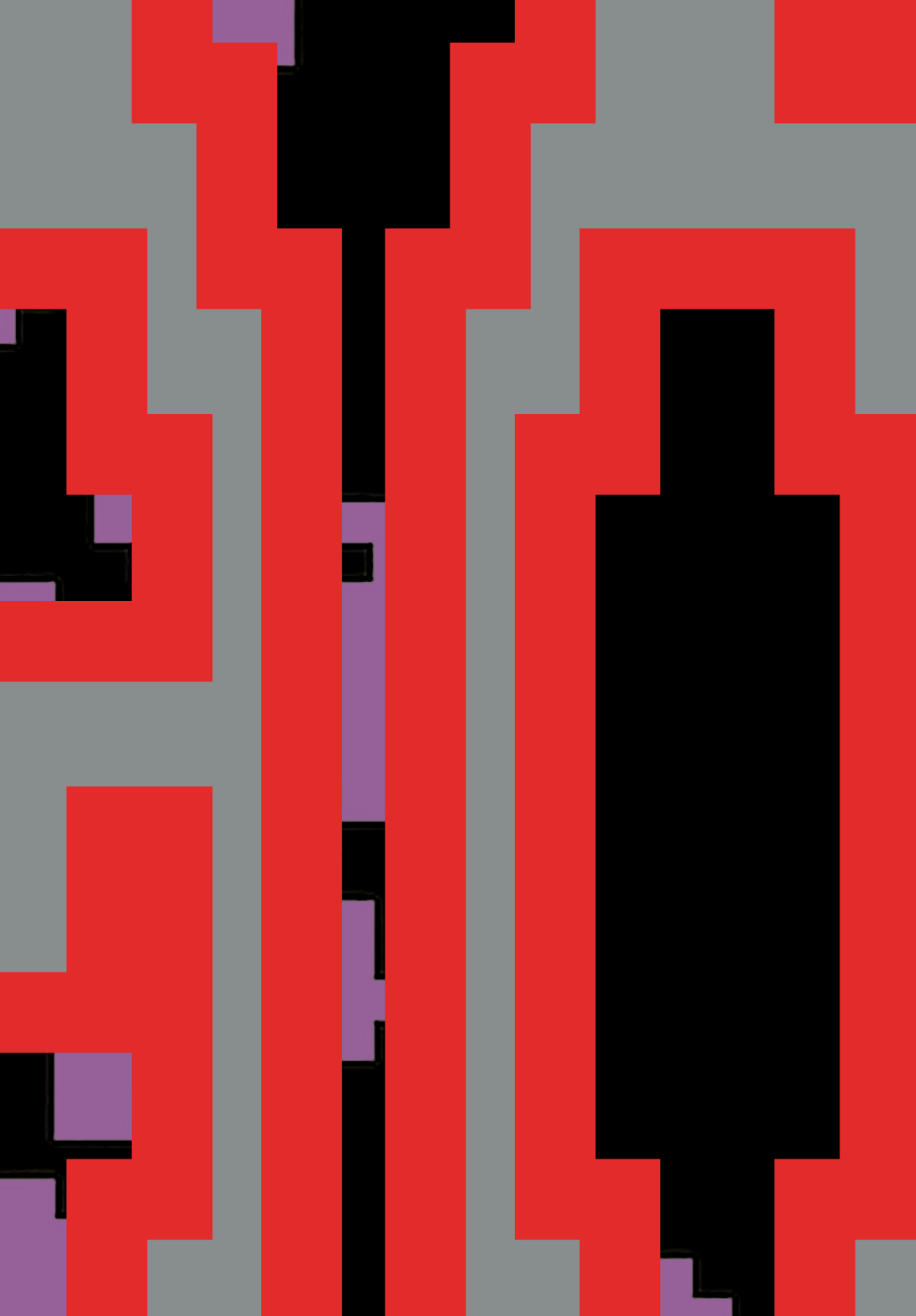
© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.,
Veronika Pehe, Lenka Krátká, 2023
© Apolena Rychlíková, 2023
© Ondřej Daniel, 2023
© Michal Lehečka, 2023
© Vojtěch Ondráček, 2023
© Jana Patočková, 2023
© Jakub Smelík, 2023
© Jaroslav Spurný, 2023

ISBN v tiskové verzi 978-80-264-4965-2
ISBN e-knihy 978-80-264-5072-6 (1. zveřejnění, 2023) (epub)
ISBN e-knihy 978-80-264-5073-3 (1. zveřejnění, 2023) (mobi)
ISBN e-knihy 978-80-264-5071-9 (1. zveřejnění, 2023) (ePDF)

Obsah

11	<u>Úvod:</u> Věčná devadesátá (Veronika Pehe, Apolena Rychlíková)	154	Rozhovor: Jan P. Muchow (Apolena Rychlíková)
21	<u>Podnikání:</u> Hlavně mít know-how (Veronika Pehe)	159	<u>Kriminalita:</u> Sex, drogy, špinavé peníze a budování státu (Jaroslav Spurný)
41	<u>Privatizace:</u> Pro každého aspoň kousek (Lenka Krátká)	173	Rozhovor: Petr Kupka (Veronika Pehe)
61	<u>Média:</u> Bez cenzury, ale komerčně (Veronika Pehe)	179	<u>Rasismus:</u> Zemřel, protože byl Rom (Apolena Rychlíková)
81	Rozhovor: Robert Čásenský (Apolena Rychlíková)	199	Rozhovor: Monika Mihaličková (Apolena Rychlíková)
87	Rozhovor: Jana Ustohalová (Apolena Rychlíková)	207	<u>Queer:</u> Pod duhovou vlajkou (Jana Patočková)
95	<u>Konzum:</u> Jak se stát správnými spotřebiteli (Veronika Pehe)	223	<u>Sport:</u> Zrození nového národa a jeho výprodej (Vojtěch Ondráček)
108	Rozhovor: Adéla Gjuričová (Veronika Pehe)	238	Rozhovor: Vladimír Šmicer (Jakub Smelík)
113	<u>Bydlení:</u> Bylo pro „všechny“? (Michal Lehečka)	245	<u>Občanská společnost:</u> Nejen mezi Havlem a Klausem (Apolena Rychlíková, Veronika Pehe)
131	Rozhovor: Martin Lux (Apolena Rychlíková)		
139	<u>Kultura:</u> Rozevlátá a nespoutaná, ale pevně usazená (Ondřej Daniel)	267	Medailonky
		271	Výběrová bibliografie

Úvod: Věčná devadesátá

Veronika Pehe, Apolena Rychlíková

Devadesátá léta jsou v kurzu a zdá se, že tento trend spíše sílí, než aby ustupoval do pozadí. Ještě před tím, než Česká televize na počátku roku 2022 odvysílala krimi seriál *Devadesátky*, jenž se mimochodem s přehledem stal nejsledovanějším televizním dílem domácí produkce posledních let, vznikla celá řada knih, podcastů či dokumentů věnovaných této dekádě. Tedy době překotných politických, hospodářských i společenských změn započatých masivními demonstracemi v listopadu 1989. Jednalo se jak o úsměvné vzpomínky na dobové „bizáry“, připomínající nám z dnešního pohledu nevkusnou módu, účesy či zapomenuté hudební trendy, tak o četné tituly investigativních novinářů a bývalých policistů, zaměřujících se na temné kriminální kauzy éry nastupujícího kapitalismu a demokracie. A ačkoliv se část této kulturní produkce tváří apoliticky, prostě jako vzpomínání na dobu, kdy jsme byli mladí, určitě by neměla takový dopad, kdyby zde už léta neprobíhal také politický a společenský spor o devadesátá léta.

Když před několika lety dokumentaristé Apolena Rychlíková a Martin Kohout nabídli České televizi koncepci dokumentárního cyklu, který by zpracoval zásadní momenty devadesátých let, nebylo téma považováno za divácky dostatečně atraktivní. Doba se ale změnila a uzrál čas pro reflexi první polistopadové dekády a tehdejších proměn české společnosti. Kniha, kterou držíte v rukách, představuje navázání na tento původní dokumentaristický záměr, ovšem v jiné formě. Je výsledkem vědecko-novinářské spolupráce a jejím cílem je čtenářsky přístupným způsobem uchopit nejednoznačné zkušenosti české společnosti období transformace z různých hledisek, a to na pozadí společensky zásadních fenoménů.

Téma devadesátých let je v české společnosti stále živé. Důvodů je hned několik. Prvním je politické využití odkazu „devadesátek“. Nové politické subjekty, které začaly vznikat v druhé dekádě nového tisíciletí, svým voličům často tvrdily, že to ne ony jsou zodpovědné za privatizační podvody, rozkrádání státního majetku, klientelismus a „kmetrovské sítě“, jimž daly vzniknout „tradiční“ strany 90. let. Dále můžeme spatřovat generační obměnu, kdy je mezi dnes činnými kulturními tvůrci a novináři silně zastoupena generace těch, kteří vyrůstali v polistopadovém období

a mají potřebu se vracet ke svému dětství či dospívání. A také lze ve společnosti cítit určitou nezanedbatelnou únavu z neustálého tematizování vyrovnávání se s komunistickou minulostí ve veřejném prostoru.

I proto jsme pro knihu zvolili název **Věčná devadesátá**. Na jednu stranu tento název odkazuje k zažitým stereotypům o divokých devadesátkách jako nekonečném mejdanu, jenž s oblibou prezentují ti, kteří v této první postkomunistické dekádě dospívali anebo dosáhli dospělosti. Na druhou stranu podtrhuje, že devadesátá léta jsou tu v mnohém pořád s námi a „v nás“, a to jak ve veřejné diskusi, tak v mnohých, často i negativních aspektech naší každodennosti — jak ostatně ukazují kapitoly této knihy.

Devadesátá léta nás dnes přitahují proto, že jsme je prožívali zásadně odlišně. Pád železné opony a konec státně socialistického zřízení v roce 1989 nepřinesl jen mechanismy parlamentní demokracie a svobodu vyjadřování, shromažďování nebo cestování. Znamenal také nástup volného trhu v jeho neoliberalní podobě. V tehdejším Československu a později České republice došlo k ohromnému transferu majetku ze státních do soukromých rukou, který ve velké rychlosti znovu přispěl k utváření v podstatě třídní a značně fragmentované společnosti. Tato změna (nejen) majetkových poměrů přinesla nástup nerovností všeho druhu a velký tlak na rozrůžňování původně značně nivelizované společnosti.

Pro jedny tak mohou devadesátá léta představovat „kouzelnou“ dobu, kdy bylo možné cokoliv a česká společnost se vydala na správnou cestu západním směrem. Z této perspektivy se jednalo o optimistický čas, kdy došlo k výraznému celkovému posunu v životní úrovni, občané se mohli svobodně zapojit do politického dění a rozhodování o věcech kolem sebe bez strachu z postihu. Mnozí měli možnost využít nově otevřených hranic, země směřovala k integraci do evropských politických struktur a západní svět se těšil výjimečně stabilní geopolitické situaci. Tento typ zkušenosti s devadesátými léty převládá i mezi těmi, kteří se po roce 1989 dostali do vysokých pozic — ať už v médiích, kultuře, byznysu, nebo politice. I dnes mají někteří z nich tendenci udržovat své „nejlepší období moderních dějin“ v nekritickém narativu a nepřipouštět jiné než čistě pozitivní výklady „devadesátek“. To logicky brání v nastolení smysluplného dialogu o nedávném období našich dějin, které snad lze ze všeho nejlépe vystihnout slovem *ambivalence*.

To proto, že pro jiné aktéry z řad československé a později české a slovenské společnosti se právě toto období pojí s nástupem existenciální nejistoty, rozevíráním společenských nůžek a bezmocným pozorováním nepřehledných majetkových a také nehmotných přesunů. Ty mohly lehce vzbudit zatrpklost vůči snadnému přechodu bývalých

komunistických špiček a aktérů šedé ekonomiky do nových poměrů. Zdaleka se však nebavíme pouze o sociálních třídách, ale i o dalších skupinách — třeba o některých menšinách, které se s nástupem kapitalismu dostaly do zranitelných pozic a nastupující svět pro ně začal být nepřátelský a složitý, aniž by skrze všeobecné nadšení těch „úspěšných“ získaly prostor k tomu své obavy a frustrace sdílet. Tváří v tvář současnému ekonomickému a politickému dění se obáváme, že se ony menšiny početně nejenže stále zvětšují, ale jejich postavení se dále komplikuje. Lidé se mají tendenci stmelovat a sdílet své názory a obavy skrze příběhy — a stále častěji jsou to již příběhy o polistopadové minulosti.

Ani jeden z výše zmíněných způsobů vnímání devadesátých let přitom není méně pravdivý. Devadesátky nebyly „bud“, anebo“. Zcela jiná byla zkušenost člověka s vysokoškolským vzděláním z Prahy a dělníka propuštěného z privatizované továrny, který se najednou ocitnul v úplně jiném světě, než na který byl zvyklý. Ekonomické výhody nové společnosti, která si přála především co nejrychleji dohnat Západ, nebyly k dispozici stejnou měrou všem. Dopadaly nerovně na různé regiony, na lidi odlišného věku a také na muže a ženy. Stejně jako v jiných okolních zemích genderová politika v porevolučním Československu ženy spíše odrazovala od účasti na trhu práce a jejich primární role byla spatřována v domácnosti, zatímco muži byli zváni jako hlavní ekonomičtí aktéři nové doby. I uvolněnost a divokost, spojovaná s tímto obdobím, má své stinné stránky: od nárůstu sexualizace ženských těl po relativizaci extrémních politických proudů s odkazem na koncept svobody slova a projevu.

Právě svoboda je jak v odborné literatuře, tak i veřejné diskusi často vnímána jako jeden z hlavních rysů porevolučních změn. Z následujících kapitol vyplývá, že svoboda — ve smyslu volby, možnosti, snahy o naplnění příležitostí — opravdu tvoří konstitutivní prvek porevolučního dění. Zároveň ale autorky a autoři kapitol upozorňují, že ne každý, z objektivních i subjektivních důvodů, mohl tuto spíše individuálně definovanou svobodu využít. Předlistopadové předpoklady pro úspěšnou kariéru a spokojený život v socialistické společnosti, jako byl například správný kádrový původ nebo angažovanost v oficiálních organizacích, vystřídal atributy peněz, individuálního hodnotového nastavení a schopnosti prosadit se. A právě o novém polistopadovém hledání perspektiv a možností v některých oblastech a u vybraných skupin lidí je tato kniha.

Zmíněná nerovnost a ambivalence zkušeností je pak hlavním způsobem, jímž devadesátá léta v této knize nahlížíme. V jedenácti kapitolách se věnujeme klíčovému oblaku, v nichž mohli občané pocítit zásadní změny. Nevracíme se k bizarní módě a stranou ponecháváme

i nejznámější a nejspektakulárnější případy násilné a organizované kriminality, jako byly orlické vraždy, masivní daňové úniky v rámci kauzy Lehké topné oleje, vytunelování klíčových státních podniků jako Poldi Kladno či aktivity nejznámějších českých mafiánů. O těch už bylo dost napsáno jinde a je možné, že jejich význam se pozdější hojnou medializací dokonce v mytologii devadesátých let stal větším, než jak mohl být ve své době vnímán. Spíše jsme se snažili zachytit, jak se změny na politické, hospodářské a společenské úrovni promítaly do každodennosti české společnosti a jaký dopad měly na ty, kteří jich byli dobrovolně či nedobrovolně součástí.

Oblast běžného života může do ideologicky vyhraněné debaty o minulosti přinášet jisté „změkčení“. Právě v devadesátých letech přitom tkví kořeny dnešní fragmentarizace společnosti. Potvrzují to i sociologické výzkumy, které v posledních letech hovoří o tom, že dnes už prakticky nežijeme ve společném světě. Nůžky našich trajektorií se často rozcházejí už v období mateřské nebo základní školy a řada lidí dlouhodobě pocituje reálný úpadek infrastruktury ve velké části podstatných oblastí svého života. Týká se to vzdělání, bydlení, dopravy, dostupnosti a kvality zdravotnictví i dalších, leckdy naprosto subtilních věcí. Masivní důraz na individualizaci a nekonečné možnosti pak ve společnosti nedal prostor konceptům empatie a pochopení pro jiné než vlastní zkušenosti. A tak se i dnes může stát, že paměť jednotlivce na straně jedné a médií i politiky podávaná historie devadesátých let na straně druhé fakticky stojí proti sobě. A dělicím bodem je právě rok 1989 a vývoj po něm.

Ve vzpomínání na „zlatá devadesátá“ je ale důležitým hlediskem i reálné naplnění ekonomických ideálů, které české společnosti politici v devadesátých letech slibovali výměnou za krátkodobé utažení opasků. Nástup tržní ekonomiky a principů pluralitní demokracie nepochybně výrazně pozvedl celkovou životní úroveň české společnosti, jež se zařadila mezi ekonomicky vyspělé země. I přes tyto úspěchy ale sliby, že do deseti let budeme za „určitých podmínek“ mít platy jako v Německu nebo Rakousku, které pronesl Václav Klaus, působí s odstupem úsměvně. Toto dlouhodobé nenaplnění ideálů transformace zapustilo v části české společnosti kořeny frustrace a nedůvěry, které se promítají jak do současných pocitů opuštění, tak i do zásadních reflexí nedávné minulosti. To ovšem z opačných důvodů platí i pro ty, kterým tato doba přinesla historickou možnost prosadit se a získat politické nebo další mocenské funkce, na něž by v jiné konstelaci takto jednoduše nikdy nedosáhli. I oni mají tendenci své příběhy vyprávět individualizovaně a bez kontextu, jako by veškeré jejich úspěchy byly pouze odrazem vlastní píle a ničeho jiného. A tak zatímco jedni vzpomínají na to, co všechno se v devadesátých letech pokazilo,

ti druzí na to, co všechno už není jako ve svobodných „devadesátkách“. A je to právě tento paradox, který dynamickou dobu po pádu železné opony charakterizuje možná nejpřesněji.

To, co však nakonec rozhoduje o vztahu jednotlivých společenských aktérů k devadesátým letům, je právě osobní zkušenost. A spolu s ní i možnost ji mít kde bezpečně sdílet — bez obav z nařčení z odmítání demokracie a svobody, které se v českém prostoru usadilo jako automatická reakce na odlišný typ zkušeností s budováním kapitalismu. I o to se v této knize za pomoci odborníků a odbornic snažíme — devadesátá léta totiž skutečně patří k zásadním a dynamickým obdobím nedávných dějin, právě proto však máme mít ambice pojímat je nečernobíle a s pochopením pro různorodost zkušeností. O tom, že se kritické a menšinové příběhy o „devadesátkách“, které se vymykají vyprávění o nejlepších letech či době kriminálního temna, stávají v české veřejné debatě stále více přípustné, svědčí i udělení ceny Magnesia Litera za rok 2022 knize romského novináře Patrika Bangy, v níž vzpomíná na své nelehké dospívání v první porevoluční dekádě.

Při psaní následujících kapitol jsme jako autorky a autoři naráželi na fakt, že zdánlivě překotné změny často nebyly tak náhlé a bezprecedentní, jak by se mohlo zdát. Mnoho „devadesátkových“ jevů vykazovalo značné kontinuity s obdobím před rokem 1989 — ať už to bylo v oblasti podnikání, konzumu, či sportu. Legální podnikatelé se v Československu (ale i v dalších zemích někdejšího východního bloku) vyskytovali již v období před rokem 1989, i když jejich počty nebyly nijak velké ve srovnání s porevolučním boomem. Ten je zase v řadě ohledů možné vnímat jako pokračování nastartovaných přestavbových reforem osmdesátých let. Jednoznačný předěl mezi „osmdesátkovým“ socialistickým a „devadesátkovým“ kapitalistickým konzumem bychom hledali jen obtížně. Přehledné mezníky velkých (zejména politických) dějin nejsou v naší perspektivě, ani z pohledu každodenního života, tak zásadní — proto se přikláníme k širšímu vidění „dlouhých devadesátek“. Jejich kořeny spočívají již v osmdesátých letech, dále se táhnou přes revoluční dění roku 1989/90, napříč dekadou a postupným vystřízlivěním z revolučního nadšení s ekonomickou a politickou krizí roku 1997 a opoziční smlouvou roku 1998, přes přelom roku 2000 až k první polovině nulté dekády. Teprve v ní dochází k završení české cesty na Západ v podobě vstupu ČR do euroatlantických struktur (1999) a Evropské unie (2004). S využitím této delší časové perspektivy jsme se v autorském kolektivu cítili mnohem komfortněji, neboť nám umožnila daleko lépe popsat proměny dobového kontextu a snad i čtenářům a čtenářkám poskytnout místy možná nesamozřejmý pohled na tuto dekádu.

V následujících kapitolách se dočtete o oblastech, jejichž proměna přinesla české společnosti řadu výdobytků, které represivní režim před rokem 1989 potlačoval: patří sem rozvoj svobodných, nezávislých a názorově neomezených médií, nové kulturní formy a možnosti tvůrčího vyjádření, seberealizace mnoha občanů v podnikání, angažování se v nově vzniklých organizacích občanské společnosti, uznání některých menšinových práv. Ovšem žádná z těchto oblastí nebyla prosta úskalí a problémů. A tak se na následujících stránkách můžete dočíst také o nerovně nastavených podmínkách privatizace, zvýhodnění těch, kteří došli k majetku nelegálními cestami na poli podnikání za socialismu, o tom, jak bytová politika devadesátých let přispěla k současné krizi bydlení, či o nekalých praktikách v prostředí ligového fotbalu. Nevyhýbáme se ani odvrácené stránce otevření trhů, hranic a konzumních možností, jež s sebou přinesly nárůst negativních společenských jevů, jako je přítomnost prostituce a drog v ulicích či průchod rasově motivovaným násilným činům.

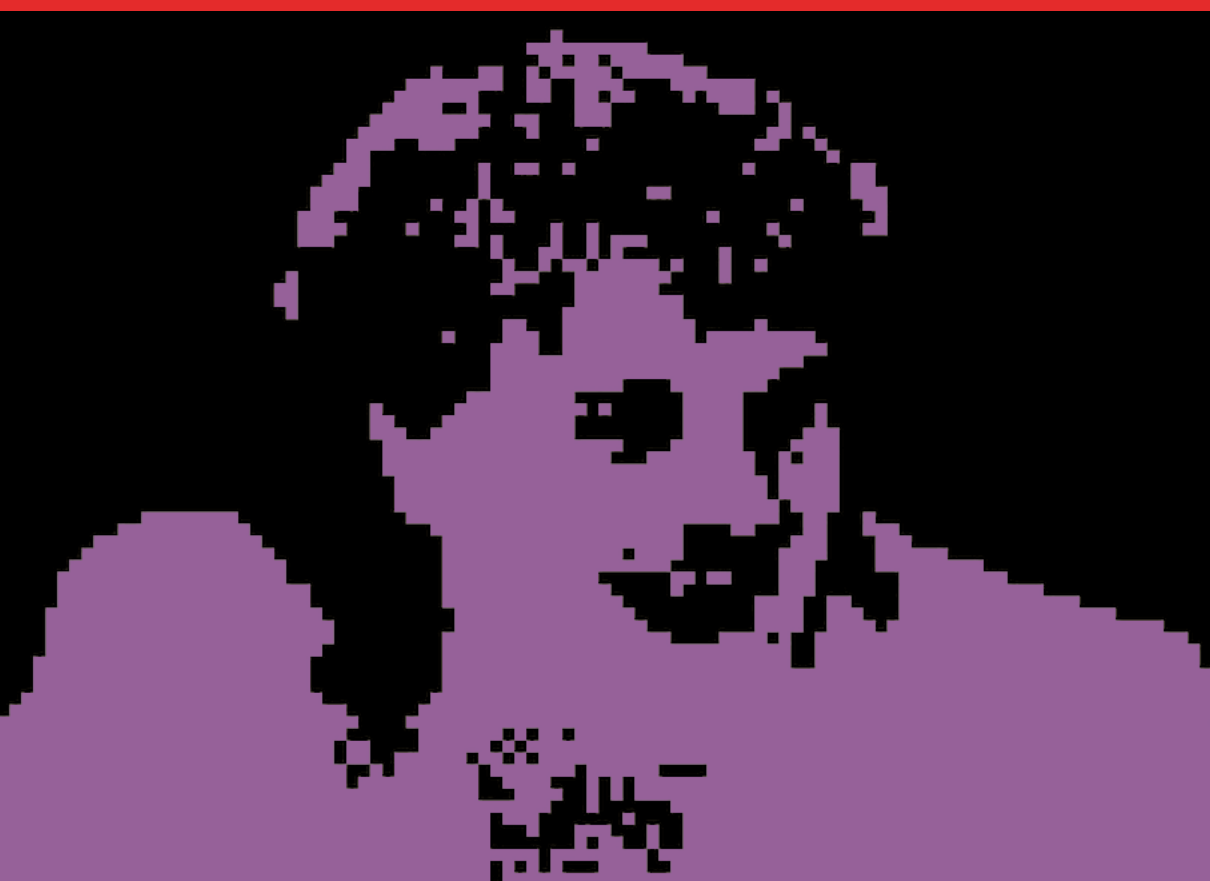
Kapitoly jsou prokládány rozhovory s odborníky a odbornicemi, které jsme přizvali, aby osvětlili některé charakteristické jevy a procesy devadesátých let — rozvoj organizovaného zločinu, privatizaci bydlení, erotiku ve veřejném prostoru nebo specifika novinářské práce. Zároveň se s námi o své vzpomínky podělili i významní aktéři tehdejšího veřejného života — fotbalista Vladimír Šmicer, hudebník Jan P. Muchow či první romská poslankyně českého parlamentu Monika Mihaličková.

Pevně věříme, že vás, naše čtenářstvo, tento pokus o poněkud jiný pohled na první porevoluční dekádu osloví.

Podnikání

Hlavně mít know-how

Veronika Pehe

**„Podnikám, podnikám,
to je ale shon,
nejvíc práce vždycky dá
první milion.
Know how, tu know how
mám dávno v malíčku,
já prodám vám dům i krám
i moji vlastní babičku.**

(...)

**Svůj podnikám pronajmu ti za marky,
sám puďu spát pod strom do Šárky.
Tak neváhej a svěř mi svůj kapitál,
jsem tržní démon.“**

Tato slova zpíval Jiří Korn v roce 1992. Píseň *Tržní démon*, kterou provázel akční taneční videoklip z přímořského letoviska, ironicky glosovala jeden ze stěžejních rysů raných devadesátých let — rozmach soukromého podnikání. Jak naznačuje text písně, zpeněžit se dalo v podstatě cokoliv. Rok 1990 přinesl výraznou liberalizaci dříve centrálně řízeného hospodářství a umožnil občanům realizovat se na poli byznysu. A právě soukromé podnikání bylo jedním ze základních kamenů ekonomické transformace. Umožňovala jej rozsáhlá privatizace státního majetku i jednoduchá pravidla pro zřízení vlastní živnosti. „Tehdy se dalo začít s čímkoliv, protože nebylo nic,“ vzpomíná Yveta Lizatović, která dnes podniká v oblasti divadelní produkce.

Příležitostí pro podnikatelskou činnost bylo skutečně více než dost. Na nově liberalizovaném trhu byla na začátku devadesátých let obrovská poptávka po zboží a službách, které byly před rokem 1989 nedostatkové. Podnikání ovšem nebylo jen novým zdrojem obživy, ale také nástrojem pro různé neformální až kriminální praktiky — rozdíl mezi nimi rozplétá v rozhovoru v této knize kriminolog Petr Kupka.

Dobové výzkumy veřejného mínění poukazovaly na to, že značná část obyvatelstva měla obraz podnikání v devadesátých letech spojený s nutností obcházet zákon, na což si stěžovali i samotní podnikatelé. V médiích se ustálila fráze „kontroverzní podnikatel“ jako eufemismus pro určité druhy hospodářské kriminality. Přitom i pro „obyčejné“ podnikatele byla na začátku devadesátých let hranice mezi neformálními praktikami mimo oficiální rámce a těmi nelegálními značně rozostřená — v situaci, kdy se občané teprve učili si osvojovat pravidla volného trhu.

Ony dvě polohy — doba, kdy bylo možné cokoliv a každý podnikavý občan si mohl lehce vydělat velké peníze, a současně doba, kdy absence právních rámců skýtala možnost zbohatnout hlavně těm, kteří nehleděli na žádná pravidla — dnes tvoří protipóly paměti podnikání v devadesátých letech. To, jakým způsobem dnes člověk na toto období vzpomíná, záleží na jeho či jejích zkušenostech a úspěchu. V této kapitole se pokusím rozkrýt nejen obě zmíněné protikladné polohy, ale také si ukázat, že realita podnikání nebyla černobílá. O vzpomínky na své zkušenosti se světem byznysu se se mnou v této kapitole podělilo několik pamětníků z Prahy i regionů, s nimiž jsem nahrála rozhovory. Atmosféru devadesátých let dokreslují také vzpomínky bývalých studentů, kteří v listopadu 1989 působili ve vysokoškolských stávkových výborech a z nichž mnozí záhy začali podnikat. S nimi jsme s kolegy z Ústavu pro soudobé dějiny natáčeli rozhovory v letech 2017 — 2019.

Jisté je, že zájem o soukromé podnikání byl obrovský. Když v květnu 1990 vydal právník Fidelis Schlée vlastním nákladem příručku pro začínající podnikatele, která běžným občanům vysvětlovala zákon o soukromém podnikání, byla ihned rozebrána. Podnikání bylo neochvějně spjata s duchem doby. To zachytil i filmový hit Dušana Kleina *Konec básníků v Čechách* z roku 1993. V něm nezaměstnaný doktor Šafránek trochu stydlivě přiznává svým kamarádům v rodném městě, že na rozdíl od nich v ničem nepodniká. Zatímco bývalí spolužáci si už vydělali první milion a jezdí moderními vozy, Šafránek sleduje dravé tržní prostředí kolem sebe s jistou nevolí a svému úspěšnějšímu příteli Kendymu, který natáčí reklamy, si postěžuje: „Pro mě je kapitalismus škoda.“

Nositelé nových hodnot

Transformace řízené ekonomiky v tržní byla novými politickými elitami pojmána nejen jako politický, ale také morální projekt. Federální ministr financí a pozdější premiér Václav Klaus pevně věřil — stejně jako jeho velký vzor, britská premiérka Margaret Thatcherová — že právě „trh bez přívlastků“ je nejférovější hospodářské uspořádání, které odměňuje

ZAČÁTEK OPRAVDU TĚŽKÝ

Doposud jste se mohli v našem časopise dočíst o začátcích soukromých podnikatelů víceméně úspěšných. Dnes jsme pro vás připravili příběh poněkud natrpklý.

Manželé Klocovi patří k těm lidem, kteří nemají od nápadu k činu daleko. Ač oba invalidní důchodci, nesložili ruce do klína. Nějaký čas se věnovali výrobě polyetylenových sáčků, ale podnik, pro který pracovali, často nedodal včas materiál, vážlo to i ono, zkrátka manželé Klocovi nebyli spokojeni. Podnikatelský kvas uspil jejich rozhodnutí osamostatnit se a být svými pány. Již v lednu tohoto roku si podali žádost o povolení provozovat soukromou půjčovnu osobních vozidel. Příslušná referentka ONV v Praze 8 pokládala jejich požadavek za pošetilý, (byl teprve leden 1990) a vrátila jej s tím, že soukromá půjčovna aut je nepřipustná. Jenže manželé Klocovi se nevzdali, vydali se na Ústřední národní výbor hlavního města

Počátky podnikání v časopiseckém podání
(červenec 1990)

každého, kdo na něj vstoupí, dle jeho schopností. Fakt, že trh — bez patřičných regulací o to víc — vytváří také nerovnosti a že vstup na něj není umožněn všem stejnou měrou, již nebyl součástí uvažování pravicových politických aktérů.

Hlavním prostředkem proměny v tržním hospodářství měla být privatizace státního majetku různými způsoby, o čemž pojednává následující kapitola. Se soukromým majetkem pak měli dále nakládat podnikatelé — ať už velcí, nebo drobní. Od nových možností podnikání si politici slibovali, že obnoví živnostenskou část střední třídy, která v době vlády komunistické strany prakticky vymizela. Soukromé vlastnictví bylo přitom Václavem Klausem i dalšími chápáno jako návrat k přirozenému řádu. Podle něj se v Klausově uvažování správně vyvíjely západní kapitalistické společnosti, zatímco v Československu tuto přirozenost narušila vláda komunistů. Období vlády komunistické strany bylo podle Klause založené na falešné morálce a „na hlavu postavených představách o vztahu jednotlivce a společnosti“. Projekt hospodářské reformy měl tak být i projektem mravní obnovy národa.

Představa, že se jednalo o přirozený proces, pak byla častým motivem výpovědí veřejných osobností. Například herec Jiří Bartoška v televizním dokumentu Igora Chauna *Léčba Klausem*, který byl natočen — jak název napovídá — aby obhajoval Klausovu reformu, se také vyjádřil v duchu, že hospodářská reforma není dle jeho názoru politickým procesem, nýbrž občanským, který navrácí společnosti přirozený řád. „Politika Klausovy strany je šance dát schopným lidem dokázat to, co jsou,“ tvrdil v roce 1991 Bartoška.

Čelní politici, veřejné osobnosti, ale také média se obraceli na podnikatele jako na nositele nových hodnot. To oni zosobňovali nový individualismus, zodpovědnost a odvahu „vzít svůj život do vlastních rukou“ — jak znělo jedno z ústředních hesel transformačního období. Bývalá disidentka, socioložka a ekonomka Alena Hromádková v *Léčbě Klausem* shrnula, jak právě ona osobní odpovědnost se má v transformačním projektu pojit s novým hodnotovým nastavením společnosti: „Musíme ve střední Evropě obnovit silnou občanskou pospolitost, kdy lidé nebudou delegovat starost o svou existenci někam výš, ale převezmou ji do svých rukou, a to doslova a do písmene. A to znamená obnovení hospodářského ducha nebo ducha dobrého hospodáře, vznik podnikatelské třídy nebo středního stavu a obnovu řady tradičních hodnot.“

Důležitým motivem polistopadové politiky ovšem nebyl jen výhled do budoucna, ale také snaha vyrovnat se s minulostí. Určujícím prvkem napříč nově vznikajícími pravicovými stranami se stal antikomunismus jako legitimizační strategie nové elity. Provázela ho i určitá nostalgie po první republice jako demokratickém a také kapitalistickém období nedávných dějin. Z pohledu Václava Klause a podobně smýšlejících politiků představovalo podnikání a volný trh taky nejlepší obranu před komunismem a zárukou demokracie.

Podnikání nepropagovali jen politici, ale také média. Česká televize např. od podzimu 1991 vysílala pořad *Receptář pro podnikavé*, moderovaný Přemkem Podlahou. „Už je to tady, už nemusím zdrhnout, už se můžu u nás doma do něčeho vrhnout,“ hlásala úvodní písnička tohoto pořadu. Samotné podnikání pak bylo v *Receptáři* podáváno jako možnost pro každého uchopit svou podnikavost a přetavit ji v ziskovou aktivitu. Slovy moderátora bylo cílem pořadu poskytnout rady a nápady těm, „kteří mají podnikavého ducha a teprve se vydávají na dobrodružnou cestu, která se nazývá podnikání“. Toto dobrodružství mohlo vypadat třeba jako aktivity paní Bohumily Bruyové v oblasti cukrárenských výrobků a textilu, kterou si moderátor Podlaha pozval do studia. Ta s podkrouženými očima, avšak s jistou satisfakcí přiznávala, že spí 1–2 hodiny denně a úspěšně rozvíjí svou síť textilních prodejen a výrobních

závodů. Právě velké pracovní nasazení a vysoké číslo odpracovaných hodin týdně byly často v dobových průzkumech zmiňovány jako negativa pojící se s podnikáním.

Zkušenosti s podnikáním před rokem 1989

I když dobová média a veřejné osobnosti kladly důraz na novost podnikání a proměnu celé společnosti, která se s ním pojila, není pravdou, že by českoslovenští občané s podnikáním před rokem 1990 vůbec nepřišli do styku. Předlistopadová československá ekonomika sice skutečně patřila k nejvíce zestátněným v celém východním bloku. Například v sousedním Polsku byla situace jiná. Po celé období státního socialismu zde fungovali drobní živnostníci jako soukromníci a obzvláště v 70. letech dal tehdejší generální tajemník komunistické strany Edward Gierek zelenou soukromé iniciativě do té míry, že v roce 1980 tvořil soukromý sektor až 15,5 % polského HDP. Oproti tomu v Československu museli lidé provozující služby mít v občanském průkazu razítko, potvrzující, že jsou někde zaměstnáni. Výjimku tvořili lidé ve svobodném povolání, často umělci, kteří fungovali na principu podobném dnešní OSVČ, příp. nepočetná skupina soukromě hospodařících rolníků (jako příklad můžeme uvést stav z roku 1966, kdy tito lidé tvořili pouhý 2,5% podíl ekonomicky aktivního obyvatelstva).

To však neznamenalo, že si občané nenašli už za socialismu cesty k určitým druhům podnikání, byť většinou v rámci tzv. šedé či druhé ekonomiky. Rozšířená byla praxe „melouchů“, kdy si státní zaměstnanci, nejčastěji řemeslníci, přivydělávali po práci — či často i během pracovní doby — neformálními soukromými zakázkami. Často tak navíc činili s pomocí náradí či materiálů získaných ve svém oficiálním zaměstnání. Výsledkem nedostatku některých druhů potravin a spotřebního zboží byl také rozsáhlý černý trh, kdy si lidé za úplaty pořizovali „pod pultem“ potraviny lepší kvality nebo sháněli oblečení, boty, elektroniku či např. desky se zahraniční hudbou. Černý trh se během čtyřiceti let komunistické vlády pochopitelně vyvíjel, a zatímco ještě v 50. letech se předmětem spekulace stávaly i základní potraviny či metrový textil, v pozdním socialismu se nelegální podnikání soustředilo více na zahraniční spotřební zboží, které mohlo svým majitelům posloužit i jako určitý symbol prestiže a sociálního postavení. Vlastní formu nelegální podnikatelské činnosti proto představovalo i pašování západního zboží ze Západu, na němž se dalo až pohádkově zbohatnout. Kupříkladu Miroslav Provod, později odsouzený za daňové úniky, tvrdí, že si ještě před rokem 1989 vydělal miliony pašováním digitálních hodinek do Československa.

Nevalnou pověst si pak získali veksláci (z německého *wechseln* — směnit), tedy lidé nelegálně kšeftující s bony a valutami, za něž bylo možné nakoupit zboží v exkluzivních prodejnách Tuzex. Jejich praktiky zachytil na svou dobu velmi otevřený film Víta Olmera *Bony a klid* (1987), jenž se řadil k celé vlně představbových obrazů stále otevřeněji kritizujících nešvary pozdně socialistické společnosti. Ačkoliv se veksláci svými aktivitami dopouštěli trestného činu spekulace či ohrožení devizového hospodářství, byly různé formy šedé ekonomiky do jisté míry socialistickým zřízením tolerovány (i když to neznamená, že by neexistovaly snahy tyto aktivity potírat). Jak podotýká historik Adam Havlík v knize *Marky, bony, digitálky*, černý trh vedl k alespoň částečnému uspokojení konzumních potřeb obyvatelstva. A to šlo státu v podstatě na ruku.

Samostatnou kapitolu pak tvoří tzv. noční ekonomika, která skýtalala řadu možností pro nelegální podnikatelské aktivity. Jejich atmosféru v 70. a 80. letech barvitě přiblížil ve svých pamětech dnes již zesnulý podnikatel Ivan Jonák, s jehož jménem byl v médiích neomylně spojován onen častý přívlastek „kontroverzní“. „Kabriolet plný nahých prostitutek na Staroměstském náměstí. Za bílého dne. Takhle nonkonformně kdysi Ivan Jonák propagoval svůj bordel. Pardon, Discoland Sylvie,“ psal např. časopis *Reflex*. Majitel proslulého pražského nočního klubu, kde se scházely dobové celebrity, již od 70. let provozoval různé nelegální podnikatelské činnosti — jezdil načerno jako noční taxikář, později dovážel do Československa auta ze Západního Německa. Ač je jeho vyprávění nepochybně značně přibarvené, podává i přesto zajímavou výpověď o svébytném nočním světě socialistické Prahy. V něm taxikáři, prostitutky, číšníci, recepční, diskžokejové, vyhazovači a veksláci tvořili de facto neregulovaný trh s různými službami a podpultovým zbožím. Právě toto prostředí lze podle badatelů považovat za podhoubí jedné z odnoží organizovaného zločinu po roce 1989.

Určité formy drobného podnikání či spíše podnikavosti ale byly tolerovány, a dokonce podporovány i samotným komunistickým režimem. Příkladem bylo tzv. vynálezcovství a zlepšovatelství, které badatelky Blanka Nyklová a Hana Daňková označují za formu „drobného socialistického podnikání“. Lidé, kteří často v rámci své pracovní činnosti ve státních podnicích přicházeli s různými technickými zlepšováky či přímo vynálezy, byli sdruženi v rámci Českého svazu vynálezců a zlepšovatelů. Ačkoliv socialistické hospodářství tyto aktivity rámovalo hlavně jako morální počiny (přispívaly k pokroku a budovaly tím socialismus), motivace

Ivan Jonák (vlevo) — symbol „kontroverzního“ podnikání devadesátých let. Zde v Discolandu Sylvie společně se zpěváky Ladislavem Křížkem a Petrem Jandou (foto © ČTK / Doležal Michal)

zlepšovatelů a vynálezců byla často i finanční a někteří si z těchto aktivit dokázali vytvořit de facto vedlejší činnost. Na sklonku 80. let se už v časopise *Vynálezce a zlepšovatel* otevřeně hovořilo o „podnikavých lidech“, kteří se hodí do nových podmínek.

Českoslovenští občané také již za normalizace měli možnost setkat se s živnostenským podnikáním. V roce 1982 vešla v platnost legislativní úprava, jež občanům umožňovala provozovat živnost v určitých odvětvích — řemeslnických pracích, úklidu a udržování bytového fondu nebo např. v provozování přívozů. Zájem ale nebyl velký, zejména kvůli neurovnaným daňovým otázkám. Větší změnu přineslo až nařízení z roku 1988 o prodeji zboží a poskytování jiných služeb na základě povolení národního výboru. Ačkoliv v praxi byly ve znárodněném